

MONTSERRAT CASAS I NADAL

MODELS FEMENINS FRANCISCANS
A LES CRÓNICAS DE LOS FRAYLES MENORES,
DE FRA MARCOS DE LISBOA

ABSTRACT

Considerations on the biographies of holy women compiled by Brother Mark of Lisbon in his “Crónicas de los frayles menores” (Chronicles of the minor friars). The aim of this magnum opus was to present models of holiness among lay women, which could serve as examples to women of all social classes, especially in the Italian cities, from the thirteenth to fifteenth century.

INTRODUCCIÓ¹

Les *Crónicas de los frayles menores* de fra Marcos de Lisboa (1511-1591), bisbe d'Oporto, constitueixen una aportació historiogràfica destacada per al coneixement del moviment franciscà, especialment pel que fa als primers temps de l'orde a la península Ibèrica;² però és també una obra fonamental per a l'estudi de la literatura religiosa i en el marc de la història de la lectura edificant, per les moltes biografies de sants i santes dels segles XIII i XV que aplega³. En conjunt, podem

1. Aquest article s'ha dut a terme dins del Projecte de Recerca nº BFF2002-01860 de la DGCYT, dirigit per la Prf^a Nieves Muñiz Muñiz.

2. Sobre els cronistes franciscans i les seves obres en feu una breu relació fra MARTÍN DE BARCELONA, (O.M.Cap): *Estudio crítico de las Fuentes Históricas de San Francisco y Santa Clara*, Barcelona, Editorial Políglota, 1921, entre ells hi figura Marcos de Lisboa pp. 125-162. També RUSCONI, ROBERTO: *Frei Marcos de Lisboa e le “Crónicas da Ordem de Sao Francisco”: un raccoglitore delle memorie storiche e agiografiche del francescanesimo medievale*, a “Frei Marcos de Lisboa: Cronista Franciscano e Bispo do Porto” [Anexo XII, Revista ‘Linguas e Literaturas’], Porto, 2002, pp. 275-296, en fa una interessant valoració.

3. Són molt interessants les reflexions que sobre aquest aspecte aporta FREITAS CARVALHO, JOSÉ ADRIANO DE: *La lectura espiritual y edificante*, a “Historia de la edición y de la lectura en

considerar que les *Crónicas* foren la superació dels tradicionals *Flos sanctorum* anteriors, fins al punt que han estat i són considerades com una de les principals fonts d'informació per a tots els autors religiosos dels segles auris de la literatura hispànica, també varen servir d'inspiració per a molts artistes del barroc com l'escultor Pedro de Mena⁴ o el pintor Zurbarán.⁵

Les moltes edicions i traduccions que es varen fer de les *Crónicas* al llarg del temps són una mostra ben palpable del gran prestigi i la molta influència que van tenir. Se'n coneixen 83 edicions fins el 1889, (de les que 6 són en portuguès, 18 en castellà,⁶ 10 en francès, una en anglès, 44 en italià⁷ i 4 en polac), que donen una idea del significat real d'aquesta obra per a la cultura de tota Europa. Curiosament cap edició es feu al llarg del segle XX, però per sort, l'any 2001, aquesta magna obra ha estat objecte d'una edició facsímil a càrrec del prof. José Adriano de Freitas Carvalho,⁸ que ja havia dedicat prèviament un dens i exhaustiu estudi a fra Marcos

España. 1472-1914", Fund. Germán Sánchez Ruipérez, Madrid, 2003, pp. 221-231. Destaca la rellevància d'aquestes vides de sants en tant que temàtica fàcilment assequible a un públic molt ampli, i com a llibre de lectura d'abast considerable en la Cristiandat llatina occidental. ILIES, ANTONEL-AUREL: *Marco da Lisboa (1511-1591) e le sue croniche dell'ordine dei frati minori. per una prospettiva storico-storografica*, Pontificia Università Gregoriana, Roma 2004.

4. BOADAS LLAVAT, AGUSTÍ: *La filosofía de la historia en el siglo XVI: el caso de Marcos de Lisboa y España*, a "Frei Marcos de Lisboa: Cronista Franciscano e Bispo do Porto" [Anexo XII, Revista 'Linguas e Literaturas'], Porto, 2002, pp. 180-182.

5. MARTÍ, JOSÉ i BOADAS LLAVAT, AGUSTÍ: *El franciscanismo de Zurbarán (1598-1664)*, a IV Curso de Verano: El Franciscanismo en Andalucía, curado por M. Peláez del Rosal, Córdoba 2000, pp. 220-221.

6. *La Primeira parte das Chronicas da ordem dos frades menores do Seraphico Padre S. Francisco...* (1557). La va traduir al castellà el P. Diego Navarro, d'aquesta traducció hi ha tres edicions, dues fetes a Alcalá (1559 i 1568) i la tercera a Madrid (1574). *La segunda parte das Chronicas...* (Lisboa, 1562) i traduïda al castellà per el P. Felipe de Sossa, editada també a Alcalá (el 1566, 1577 i 1609) a més d'una quarta edició feta a València (1788). *La Tercera parte de como nuestro Padre s. Francisco ordeno la orden de Penitentes para los Seglares...* (Salamanca, 1570). Com es pot veure, les primeres traduccions es feren gairebé de manera immediata, prova el gran interès que va despertar aquesta obra, però cal destacar que el tercer volum es va publicar ja directament en castellà, segurament com a resultat del prestigi de la llengua castellana i del de Castella a la península Ibèrica del segle XVI. Sobre aquesta edició vid. SANZ HERMIDA, JACOBO: *La "Tercera Parte de las Crónicas" de fray Marcos de Lisboa (1570) y los franciscanos de Salamanca*, a "Frei Marcos de Lisboa: Cronista Franciscano e Bispo do Porto" [Anexo XII, Revista 'Linguas e Literaturas'], Porto, 2002, pp. 253-274.

7. La primera versió italiana es va fer directament de la traducció castellana tal com es desprén del títol: *Croniche degli Ordini instituti dal P. S. Francesco*; composte prima dal P.F. Marco da Lisbona in lingua portuguese, poi ridotte in castigliana dal R. Padre F. Diego Nauarro, et hora nella nostra italiana da Horatio Diola... in Brescia: apresso Tomaso Bozzola 1582.

8. Fr. MARCOS DE LISBOA: *Crónica da Orden dos Frades Menores*, Porto 2001. Edició facsímil de *La Primeira parte das Chronicas da ordem dos frades menores do Seraphico Padre S. Francisco...*(Lisboa 1557); *La segunda parte das Chronicas...* (Lisboa 1562); i *La Tercera parte das*

de Lisboa, en tant que bisbe d'Oporto, destacat historiador, cronista de l'orde franciscà,⁹ notable traductor i divulgador de textos espirituals,¹⁰ tant autèntics com apòcrifs, amb els que va contribuir a augmentar el patrimoni cultural de l'Europa tridentina.

Aquesta singular *Crònica*, fra Marcos la va fer per ordre de fra Andrés de Insua, Ministre General de l'Orde de l'Observança del 1547 al 1553, i continuador de la reforma impulsada pel cardenal Cisneros. El frare portuguès va portar a terme la seva magna obra d'acord amb la tradició medieval arrelada entre els franciscans, que consistia en recollir els fets que havien succeït en els diferents convents per tal de conservar-ne el record, i també els textos dels autors franciscans primitius en busca d'una legitimitació basada en la tradició de les antigues memòries de l'orde.¹¹

En aquesta tasca, fra Marcos va superar tots els cronistes anteriors, en portar a terme una recerca pionera en el sentit modern del terme, ja que va documentar-se directament recorrent molts convents d'Itàlia¹², França i dels territoris hispànics¹³

Chronicas..... (Salamanca, 1570). Amb aquests volums s'inicia la col·lecció: "Fontes et Monumenta" del C.I.U.H.E (Centro Interuniversitario de Historia da Espiritualidade da Universidade do Porto)

9. FREITAS CARVALHO, JOSE ADRIANO DE: *As «Crónicas da Ordem dos Frades Menores» de Fr. Marcos de Lisboa ou a história de un triunfo anunciado*, en *Quando os Frades faziam história. De Marco de Lisboa a Simao de Vasconcellos*, Porto 2001 (Anexo V de la "Biblioteca Via Spiritus")

10. En la segona part de les *Crònica*s, Marcos de Lisboa publica la primera versió portuguesa de les *Laudi* de Jacopone da Todi, (52 laudes en metro portuguès) i sota el seu impuls apareix la primera traducció íntegra castellana. Vid. TORO PASCUA, MARIA ISABEL: *La edición de los "Cantos morales, espirituales y contemplativos" (Lisboa 1576) de Jacopone da Todi: historia, organización y sentido de un cancionero espiritual y manual de devoción castellano*, a "Frei Marcos de Lisboa: Cronista Franciscano e Bispo do Porto" [Anexo XII, Revista 'Linguas e Literaturas'], Porto, 2002, pp.103-146. També va traduir al portuguès obres de sant Francesc, santa Clara, sant Bonaventura entre molts altres autors franciscans.

11. BOLOGNA, CORRADO: *L'Ordine francescano e la letteratura nell'Italia pretridentina*, a "Letteratura italiana, vol. I. Il letterato e le istituzioni", Einaudi, Torino 1982, pp.724-797.

12. RUSCONI, ROBERTO: *Frei Marcos de Lisboa e le «Crónicas da Ordem de Sao Francisco»: un raccoglitore delle memorie storiche e agiografiche del francescanesimo medievale*, a: "Frei Marcos de Lisboa: Cronista Franciscano e Bispo do Porto" [Anexo XII, Revista 'Linguas e Literaturas'], Porto, 2002, pp. 279-286. Analitza les fonts franciscanes italianes divulgades en les "Crònicas" de fra Marcos.

13. En l'àmbit hispà una de les principals fonts emprades per Marcos de Lisboa fou el *Floreto de sant Francisco*, una obra que circulava en els ambients franciscans de la península Ibèrica, es una recopilació de textos traduïts al castellà de les més importants fonts franciscanes llatines. Sobre la seva influència en la crònica de Marcos de Lisboa vegeu l'estudi de FREITAS CARVALHO, JOSÉ ADRIANO DE: *Para a história de um texto e de uma fonte das Crónicas de Fr. Marcos de Lisboa: o Floreto — ou os «Floretos»?— de S. Francisco*, a "Frei Marcos de Lisboa: Cronista Franciscano e Bispo do Porto" [Anexo XII, Revista 'Linguas e Literaturas'], Porto, 2002, pp. 9- 56. També ARCELUS ULIBARRENA, JUANA MARÍA: *Floreto de sant Francisco [Sevilla 1492] Fontes Franciscani y Literatura en la península Ibérica y el Nuevo Mundo*. Fundación Universitaria Española – Universidad Pontificia de Salamanca (Madrid 1998).

per obtenir de primera mà les fonts originals. A diferència de les cròniques medievals, que només narraven els fets, fra Marcos va saber interpretar-los a partir de la reconstrucció històrica de les fonts —un mètode que ja empraven els historiadors humanistes— per la gran erudició que donava al text.¹⁴ El seu estil segueix essent medieval, però en canvi, és tota una novetat l'estructura unitària que presenta l'obra tot i el complex mosaic de personatges que hi recull. És per això que les cròniques de fra Marcos varen ser un referent obligat pels cronistes franciscans seguidors de l'Observança. L'elecció de la llengua vulgar per a la publicació va ser un altre encert que va contribuir de manera notable a la seva difusió; amb aquesta elecció fra Marcos segueix el model humanista impulsat pel cardenal Cisneros que donava molta importància al vulgar per propagar el seu model de reforma religiosa entre els laics a través de la lectura de llibres edificants.¹⁵

Així doncs, fra Marcos de Lisboa va portar a terme la important tasca de recollir *in situ* moltes llegendes de frares, monges i laics virtuosos juntament amb les seves obres (algunes encara inèdites). Molts d'aquests sants no eren gaire coneguts més enllà del seu àmbit local, per això el presentar-los de forma conjunta —malgrat la diferent procedència geogràfica—, fou una solució pràctica i útil perquè va contribuir a estendre la seva popularitat i, sobretot, a divulgar la biografia més enllà del seu lloc d'origen.¹⁶

Les *Crónicas* es clouen l'any 1520, quan l'Observança acabava de ser oficialment reconeguda com a orde autònom i independent.¹⁷ Dins del franciscanisme, en aquell temps, hi havia una enorme vitalitat no exempta de lluites internes; davant d'aquesta situació, fra Marcos de Lisboa manifestà clarament el seu objectiu de promoure el moviment reformador de l'Observança, per això s'endinsa en la

14. RUSCONI, ROBERTO: *Frei Marcos de Lisboa e le «Crónicas da Ordem de Sao Francisco»: un raccoglitore delle memorie storiche e agiografiche del francescanesimo medievale,...*, pp 296.

15. BOADAS LLAVAT, AGUSTÍ: *La filosofía de la historia en el siglo XVI: el caso de Marcos de Lisboa y España, ...* pp. 166-167.

16. En general, tots els mendicants varen tenir interès en cultivar la *fama sanctitatis* de molts confreres procedents de les diverses regions d'Itàlia i també de tota Europa amb la finalitat de crear una mena d'identitat espiritual segons les diverses famílies religioses, ja que l'excessiva dispersió territorial en l'espai europeu hauria suscitat ferments disgregadors, tal com afirma: BARONÈ, GIULIA: *Le proposte agiografiche degli ordini mendicanti tra radicamento locale e dimensione sovranazionale, ... a: "Vita religiosa e identità politiche: Universalità e particolarismi nell'Europa del tardo medioevo"* a cura di Sergio Censini. Centro di Studi sulla Civiltà del tardo medioevo. San Miniato 1998, pp.174-175. També: TOZZI, ILENANA: *Tra mistica e politica. L'esperienza femminile nel terz'ordine della penitenza di San Domenico*, "Rassegna Storica online", 1 Nuova Serie IV (2003), pp. 1-31.

17. L'any 1517, el papa Lleó X publicà la butlla *Ite vos* que va dividir l'Orde franciscà entre conventuals i observants, aquesta reforma va suposar la implantació d'una nova manera de pensar i actuar que estava basada en mantenir la més estricta cura en la preparació intel·lectual dels frares per atendre millor les necessitats del poble, especialment a través de la predicació. Vegeu BOADAS LLAVAT, AGUSTÍ: *La filosofía de la historia en el siglo XVI: el caso de Marcos de Lisboa y España, ...* pp. 167-172.

seva obra fins arribar als primers pares franciscans, cercant-hi les vivències entranyables del fundador i dels primers autors, especialment sant Bonaventura, sense renunciar a res ni oblidar l'herència dels espirituals, com Iacopone da Todi, Ubertino da Casale, Angelo Clareno i molts altres autors franciscans que foren recuperats i rehabilitats amb l'objectiu de donar resposta a les necessitats espirituals de la complexa societat del segle XVI.

LES CRÒNIQUES DE FRA MARCOS DE LISBOA SEGONS L'EDICIÓ FETA A SALAMANCA (1622-1626)

De la crònica de fra Marcos se'n feren moltes edicions, com he explicat. Per al meu estudi, m'he basat en l'edició impresa a Salamanca entre els anys 1622-26, una edició¹⁸ que fou preparada i ordenada des del convent dels franciscans de Salamanca,¹⁹ i concretament pel Ministre Provincial, fra Juanetín Niño, membre del Consell Suprem de la Inquisició i confessor de la Infanta sor Maragita de la Cruz, a la qual va dedicada l'obra. És una edició característica de la historiografia feta pels franciscans de l'Observança en plena Contrareforma, i en aquest context l'obra original de fra Marcos de Lisboa fou modificada per convertir-la en una compilació hagiogràfica més àmplia i representativa de vides de frares, monges i terciaris franciscans.²⁰ Aquesta disposició va tenir encara més èxit editorial en convertir-se en un recull de *Vitas Patrum de los Menores*, obra de lectura devota apta tant per a religiosos com per a laics.²¹

18. És l'edició que es conserva en el fons antic de la nostra Biblioteca de la Universitat de Barcelona.

19. *Las Tres partes de las Chronicas antiguas de la Orden de los frayles menores de nuestro serafico padre San Francisco* del R.S.F. Marcos Obispo del Puerto en dos tomos: Dispuestas y ordenadas en el Convento de S. Antonio de Salamanca, de la Santa Provincia de Santiago, en la Regvlar Observancia. Dedicadas a la Serenissima Señora Infanta Sor Margarita de la Crvz, Religiosa de su Real Conuento de Descalças Franciscanas de Madrid. Por Fray Iuanetin Niño Confessor de su Alteza, Lector de Theologia, y hijo del insigne Conuento de S. Francisco de Salamanca: Ministro Prouincial que ha sido de la mesma Prouincia de Santiago: Calificador del Santo Oficio en el Consejo Real Supremo de la Santa y General Inquisicion. En Salamanca en la Imprenta de Antonia Ramirez. Año de 1626. A costa de Nicolas de Santa Ana. Familiar del Santo Oficio de Madrid.

20. En la Dedicatòria consta expressament aquesta fidelitat pel text original tot i que no sigui complet: «Bien facil fuera mudar las palabras antiguas, y ponerlas segun el vso y estilo nueuo que agora corre, pero de proposito se ha dexado de hazer (notese quando se vaya leyendo) por no quitarles la sinceridad, espíritu y devocion que la antiguedad les ha dado, y porque no pierdan por mí, lo que ganaron por san Buenaventura, y los demas Autores, que yo con mucho gusto confieso (antes que otro lo diga) no ser mio, sino una y muchas vezes ageno a todo lo que aqui, se hallare de bueno. Y a estampar de nuevo estas obras en romance y la letra de las de nuestro Padre san Francisco en latin, solo me ha mouido la falta que ay dellas y el desseo de que las gozemos todos».

21. En la mateixa Dedicatòria feta per fra Joanetín Niño a Sor Margarita de la Cruz, diu: «se ha desseado, .. hallar juntas y con distincion todas las cosas que a cada Orden, a cada monasterio y a

En aquesta edició de Salamanca de 1622-26 es manté la divisió de l'obra en les tres parts original però amb una nova organització que va de la següent manera:

La primera part consta de 27 llibres, que recullen les llegendes relacionades amb el primer orde, començant per les del propi fundador sant Francesc. Segueixen altres biografies de frares il·lustres com la de sant Antoni de Pàdua, la de sant Lluís de Tolosa, les dels companys més directes de sant Francesc, com fra Bernat de Quintavalle, fra Rufí, fra Lleó i fra Masseu, entre moltes altres. Cal destacar també l'atenció que dedica als primers màrtirs franciscans (martiritzats al Marroc i a Ceuta). Tots ells són exponents rellevantíssims del primer orde franciscà.

La segona part de les *Cròniques*, consta de tres llibres, dedicats a l'hagiografia de les dones il·lustres del segon orde franciscà, o sigui les monges, començant per la vida de santa Clara i de la seva germana santa Agnès. Segueix la de santa Agnès, la filla del rei de Bohèmia que també entrà en religió seguint el model de vida impulsat per Clara d'Assís i fixat en la seva regla —escrita per la pròpia fundadora, i que Marcos de Lisboa també recull en la Crònica, junt amb les altres regles que varen imposar els papes Urbà IV i Innocenci IV a les monges clarisses.

La tercera part de les *Cròniques*, en tres llibres, s'ocupa del terç orde franciscà, format per homes i dones laics que volien seguir el model de santedat, penitència i pobresa instaurat per sant Francesc, sense abandonar ni les ciutats ni les activitats que s'hi feien, o la vida familiar i quotidiana, però vivint d'acord amb les normes que el propi sant els va donar i que també es publiquen en l'esmentada crònica.²² Aquesta part podríem dir que és la més moderna i la més renovadora, ja que totes les biografies que conté són de persones laiques procedents de totes les classes socials, des de les més altes fins a les més humils, i de diferents estats civils d'ambdós sexes, tots seguidors de la espiritualitat franciscana. L'exemple de les vides d'aquests sants i santes es proposa com un model real i proper a la vida dels ciutadans, i les seves biografies serien de gran utilitat per al creixement espiritual dels lectors terciaris necessitats de models exemplars de qualsevol àmbit o condició.

Hem considerat interessant, prendre en consideració, un grup de models hagiogràfics femenins presents en les *Cròniques* de fra Marcos de Lisboa en els que l'esperit de pregària va acompanyat de la caritat i la misericòrdia, amb l'objectiu de pacificar i moralitzar la societat del seu temps. La majoria d'exemples són de dones

cada uno de los Santos pertenece, se ha procurado en esta impresion. Y assi se diuide esta historia en dos tomos, y segun las tres Ordenes, en tres partes, y todo en treynta y tres libros».

22. Sobre el Terç orde, o Terciariis, és de referència obligada la recent obra de FRA VALENTÍ SERRA DE MANRESA, OFM.CAP: *El Terç Orde dels Caputxins. Aportacions del laïcat franciscà a la història contemporània de Catalunya (1883-1957)*, Facultat de Teologia de Catalunya, Barcelona, 2004. Especialment les pp. 67-71. I sobre la voluntat d'ajudar a la santificació dels seglars, homes i dones, en la vida quotidiana, vid. p. 281.

de ciutats italianes, vives i actives entre els segles XIII - XV, car no en va les ciutats italianes foren les primeres en acceptar el model cultural franciscà.

Fra Marcos de Lisboa utilitza les fonts primàries d'aquestes santes, les llegendes o *Vitae* que s'havien redactat per conservar-ne el record i difondre'n el culte i la devoció, bo i adaptant-les a un projecte nou.²³ Pot sorprendre, i fins i tot semblar poc rigorós, l'abundor de narracions de miracles, a cavall de la llegenda i la història, però cal valorar que la seva funció edificant i d'exemplaritat sovint està subjecta a la norma de l'historiador de recollir i donar a conèixer tota informació digna de ser recordada.²⁴ Cadascun dels models de santedat proposat és un cas singular, però en conjunt ofereixen uns trets comuns de refús del món, refús del matrimoni per seguir una vida espiritual més perfecta, de rigor ascètic, i de devoció a Crist crucificat.²⁵

MODELS FEMENINS PROPOSATS

Destaquen per la seva rellevància política les reines Isabel d'Hongria (+1231) i Isabel de Portugal (+1332). Ambdós models, àmpliament tractats i detallats, constitueixen els exemples de la dona socialment més rellevant, princeses i esposes de reis, però cada una esdevé model femení diferent. La primera, Isabel d'Hongria²⁶ model de submissió al marit, de mortificació, de pobresa i caritat, exemplificades al llarg de nombrosos exemples concrets i de miracles portentosos relacionats amb la misèria humana. Isabel de Portugal,²⁷ en canvi, és la proposta de la dona que sap acceptar i reeixir de la situació vexant d'esposa enganyada pel marit, i que arriba fins i tot a acollir i protegir els nombrosos fills il·legítims del seu espòs, el rei Dionís de Portugal; d'aquí que se la relacioni amb el piadós costum de les fundacions de "donzelles per maridar". Ambdues reines fins i tot després de mortes continuaren sent objecte de consideració per la miraculosa conservació dels seus cossos i el perfum que exhalaven els seus cadàvers.

23. VAUCHEZ, ANDRÉ: *La sainteté en Occident aux derniers siècles du Moyen Age. D'après les procès de canonisation et les documents hagiographiques*, École Française de Rome, Roma, 1988, pp. 135-136.

24. BOADAS LLAVAT, AGUSTÍ: *La filosofía de la historia en el siglo XVI*, p. 164.

25. VAUCHEZ, ANDRÉ: *La sainteté en Occident aux derniers siècles du Moyen Age. D'après les procès de canonisation et les documents hagiographiques*, pp. 243-249.

26. *Tercera parte de las Crónicas de la orden de los frayles menores...*, (Salamanca 1622). Libro I, caps. X-XIX.

27. *Ibid.*, Libro III, caps. XX-XXVI.

Però els models que més abunden són el de filles de la petita noblesa o de la burgesia i, per tant, procedents de l'àmbit urbà, molt més propers a les problemàtiques i les sensibilitats dels lectors i lectores d'aquesta obra. Al nostre entendre, un dels personatges femenins més destacats és santa Margarida de Cortona (+1237),²⁸ que abandona els vicis de la carn i es presenta com una nova Magdalena, a través de la meditació de la passió de Crist; l'eficàcia de la seva conversió es mostra en tot el seu esplendor, ja en vida, vencent les nombroses temptacions del diable per al retorn a la mala vida, i amb portentosos fets miraculosos que van des de la resurrecció de difunts, al guariment de cecs o el retorn del seny a una dona folla; sens dubte miracles rellevants per qui feu una opció tan radical de canvi de conducta, i es pot presentar com un model de conversió per a la dona pecadora. No en va, la seva biografia és una de les més denses i plenes, després de la de la beata Àngela de Foligno.

Clara de Montefalco²⁹ (+1299) és l'antítesi de l'anterior, de noia que no tingué ni temps ni ocasió de conèixer el món. Educada des de la infantesa en la vida de pregària i mortificació; als sis anys entrà en vida religiosa, acompanyant la seva germana gran al mateix convent d'eremites agustines. La seva és el model de vida ascètica i de frugalitat, d'abstinències i dejunis pràcticament de per vida, recompensades amb visions de la Verge i Jesús infant, o la recepció de l'Eucaristia pel mateix Crist. Se li atribuïren dons profètics i, d'acord amb l'esperit franciscà, en destapar el seu sepulcre se li apreciaren la impressió dels estigmes de Crist.

El model de vida virtuosa duta a l'extrem, es presenta en l'exemple de la beata Delfina de Provença (+1360), esposa del comte Elzear de París, que optaren per una vida de castedat absoluta i es feren membres terciaris³⁰. Un cas similar i model destacat n'és el de la beata Angelina da Montegiove (+1435), casada als dotze anys, i vident dels àngels custodis, convencé el marit per dur conjuntament una vida de castedat perfecta; fou l'organitzadora de les comunitats de terciàries regulars (1397), que Martí V (1430) aprovà, posà sota la jurisdicció dels framenors i els confià l'educació i instrucció de noies joves, en l'àmbit urbà; trets tots ells presentats com a referents de pautes de vida de dones que viuen en mig de la societat urbana i dels problemes del seu temps, com és propi del moviment terciari.³¹

28. Ibid., Libro II, caps. XII-XIX.

29. Ibid., Libro III, caps. I-V.

30. Ibid., Libro I, caps. XX-XXIII. Sobre aquests dos personatges i les biografies apocalíptiques de les seves opcions de vida, cal veure VAUCHEZ, ANDRÉ: *Entre la Provence et le royaume de Naples: Elzéar (+1323) et Delphine (+1360) de Sabran*, a "Relazioni e affinità religiose tra Francia e Italia dal Medioevo all'epoca moderna. Studi raccolti da Mons. M. Maccarrone e A. Vauchez", Edit. Slatkine, Genève, 1987, pp. 89-100.

31. Ibid., Libro III, cap. XXXI. Diu fra Marcos: «En estos tiempos, por los años de 1421, començo la Tercera Orden de N.P. san Francisco quanto a las Hermanas, a hazerse Religión, por profession de los tres votos esenciales en la Ciudad de Fulgino de la Provincia de N.P. san Francisco, en esta manera. Vino

La mortificació constant del cos femení és exemplificat en la vida de la florentina Humiliana de Cerchi (+1246),³² model de dona “mal-maridada” que, un cop vídua, renuncià, tot i les pressions familiars i les dificultats, a nou i bon matrimoni, i fou la primera terciària franciscana de Florència en rebre l'hàbit de la penitència a la basílica de la Santa Croce el 1240.³³ Michelina Metelli de Pesaro (+1356),³⁴ model de vídua a qui també se li morí el fill, abocada a la cura de malalts, sobretot leprosos, i model de dona en oració constant i penitent, que arriba a la levitació i a l'èxtasi. També entre el model de terciaris s'hi esmenta santa Rosa de Viterbo (+1236),³⁵ amb el conegut i popular miracle de l'ofrena del menjar per als pobres, i que, en ser descoberta pel marit, el menjar es transformà en roses; però Rosa de Viterbo és també el referent pel seu do de profecia i, la seva, fou model de família compromesa amb el papat, enfrontada als heretges i als gibel·lins i, per aquest motiu, de vida heroica en tant que foren desterrats per Frederic II.

LA LLEGENDA D'ÀNGELA DE FOLIGNO A L'OBRA DE MARCOS DE LISBOA

De tot aquest nombrós material historiogràfic que aplega la Crònica de Marcos de Lisboa, ens interessa destacar d'entre el recull de biografies femenines del terç orde franciscà, la de la beata Àngela de Foligno (1248-1309)³⁶, perquè va ser la més coneguda i popular en tots els territoris de la península Ibèrica, i especialment a Catalunya. Àngela fou un dels grans models femenins en què s'emmirallà el cardenal Ximénez de Cisneros en endegar la reforma de l'orde franciscà,³⁷ fins als punt

a Fulgino una señora llamada Angelina Condessa de Civitella del Apruccio con otras mugeres sus parientas, las quales movidas por el Espiritu Santo, comenzaron a hazer estrecha y santa vida en el habito y Regla de las hermanas de penitencia. Y recibiendo otras dueñas y donzellas en su compañía, en breve hizieron una gran Congregación, y pusieron nombre a su monasterio de Santa Anna...»

32. *Tercera parte de las Crónicas de la orden de los frayles menores...*, (Salamanca 1622). Libro II, caps. II-III. Sobre la seva biografia hom pot veure CRISTINA STORINI, MONICA: *Umiliana e il suo biografo: Costruzione di un'agiografia femminile fra XIII e XIV secolo*, “Annali d'Italianistica” 13 (1995), 19-39.

33. BENVENUTI PAPI, ANNA: *Umiliana dei Cerchi: nascita di un culto nella Firenze del Dugento*, “Studi francescani” 77 (1980), 87-117.

34. *Tercera parte de las Crónicas de la orden de los frayles menores...*, (Salamanca 1622). Libro III, cap. XXVII.

35. *Ibid.*, Libro II, cap. VII.

36. *Ibid.*, Libro III, caps. VII-XIX.

37. Es ben coneguda la importància de l'obra reformadora de Cisneros i el paper rellevantíssim que exercí en la literatura espiritual amb la traducció d'obres antigues i medievals escrites en llatí, en la que els autors italians tenen un lloc destacat. Entre ells el *Libre de les revelacions* d'Àngela de Foligno. Aquest aspecte és ben ressaltat per tots els estudiosos que han tractat el tema. A manera d'exemple podem esmentar SERÉS, GUILLERMO: *La literatura espiritual en los Siglos de Oro*. Eds. del Laberinto, Madrid 2003, pp. 53-54.

que l'edició *princeps* en llatí es va fer a Toledo sota el seu impuls (1505), seguida al cap de pocs anys de la traducció castellana.³⁸ Tanmateix, Àngela de Foligno era coneguda entre nosaltres, ja des del segle XIV, com ho demostra la notable circulació manuscrita —en llengua catalana i en diverses versions— de la seva llegenda.³⁹

Per tant, la publicació de la vida d'Àngela en la Crònica de fra Marcos de Lisboa equival a una nova edició, encara que aquesta sigui incorporada dins de les "Cròniques", on ocupa un lloc rellevant, fins al punt que és la biografia més extensa i més detallada, i una versió alternativa a l'edició del 1510.

Ambdues edicions tenen finalitats semblants. L'edició publicada per Cisneros anava destinada a un públic ampli, delerós d'instruir-se espiritualment a través de la lectura edificant i devota, mentre la *Crònica* de Marcos de Lisboa era per a ús dels lectors més especialitzats ja que era una obra útil per a conèixer la història de l'orde i les seves figures més senyeres, però també podia servir com a obra de referència a l'hora de preparar les prèdiques dels framenors pels molts i variats exemples proposats. Així es pot explicar que se'n fessin tantes edicions i que se'n hagin conservat tants exemplars en les biblioteques eclesiàstiques de tota Europa.

Fra Marcos de Lisboa, d'acord amb la antiga tradició espiritual procedent d'Itàlia i divulgada pels mateixos franciscans, considerà Àngela com a santa, tot i que oficialment aquest reconeixement de santedat mai ha existit;⁴⁰ però, atès el carisma tan gran que tenia, l'església va permetre que es difongués la seva llegenda juntament amb la d'altres figures femenines del mateix orde que sí havien estat canonitzades.

La biografia d'Àngela, la coneixem a través de la narració de fra Arnau,⁴¹ el seu confessor; destaca la gran força i l'exemplaritat d'aquesta dona, filla de la baixa noblesa de Foligno, il·letrada, casada, mare de família, que en poc temps va veure

38. Sobre aquesta qüestió vegeu l'estudi previ que precedeix l'edició crítica de LUDGER THIER i ABELE CALUFETTI: *Il libro della beata Angela da Foligno*, Ediciones Collegii S. Bonaventurae ad Claras Aquas, Grottaferrata, 1985. També ARCELUS URIBARRENA, JUANA MARIA: *Angela da Foligno nella Penisola Iberica alla fine del Medioevo*, dins "Angela da Foligno terziaria francescana" (Atti del Convegno Storico, Foligno 1991) Centro Altomedioevo, Spoleto 1992, pp. 215-226 Una relació de les traduccions catalanes i castellanes d'aquesta obra es troben al catàleg: <http://www.ub.es/boscan>

39. CASAS NADAL, MONTSERRAT: *Algunes consideracions sobre les traduccions catalanes del "Llibre de les Revelacions" d'Àngela de Foligno (segle XV)* "Acta Historica et Archeologica Mediaevalia" 25 (2003-2004) pp. 461-481.

40. DALARUN, JACQUES: *Angèle de Foligno a-t-elle existé?*, dins de "Alla Signorina. Mélanges offerts à Noëlle de La Blanchardière", École française de Rome, Rome, 1995, pp. 60-61.

41. Em refereixo al "Liber" o "Memoriale" que fra Arnau, va escriure seguint directament les revelacions de la beata. Tot i que fra Arnau traslladà el testimoni d'Àngela al llatí, ho feu en una versió molt simple, que incorpora moltes expressions del vulgar umbri. Per tant, el text és d'una gran fiabilitat, i la possible "manipulació" o interpretació del confessor, ha d'ésser insignificant. POZZI, GIOVANNI: *L'alfabeto delle sante*, dins de "Scrittrici mistiche italiane", Marietti, Genova,

morir tots els seus familiars, i aconseguí superar aquesta terrible vivència seguint l'exemple espiritual de la tradició franciscana. Àngela és el model reiterat i comentat de pobresa, humilitat, resignació i simplicitat, viscuts com a grans valors morals per part d'una persona d'origen social rellevant, fins a fer-ne mirall de conducta per les dones.⁴² Però el més destacat de tot és la seva experiència mística que es manifesta a través d'un llenguatge potent i directe, molt atractiu, fins al punt d'aplegar un grup d'enfervorits seguidors franciscans que es declararen deixebles seus, com el mateix Ubertino da Casale.⁴³ Les seves visions i revelacions superen tots els altres models proposats en el llibre de fra Marcos de Lisboa.⁴⁴

Des del punt de vista històric, l'experiència mística d'Àngela va coincidir amb els anys en què l'orde franciscà estava profundament dividit entre els espirituals, partidaris de seguir el model auster de pobresa de sant Francesc i els conventuals que volien mitigar aquesta primitiva rigidesa. El papa Celestí V juntament amb alts dignataris de la cúria, com el cardenal Giacomo Colonna –que fou una de les autoritats que va examinar i autoritzar el Llibre d'Àngela– varen protegir els espirituals, però al cap de poc temps, l'Església va decantar-se a favor dels conventuals i per això els espirituals entraren en declivi.

Al segle XV l'orde franciscà va endegar una reforma per recuperar l'esperit primitiu que implicava imposar la pràctica més austera de la pobresa, com a eina eficaç per redreçar l'orde. Aquesta reforma va culminar el 1517 amb el reconeixement oficial del moviment de l'observança i en aquell context de gran contrast intern dins de l'orde franciscà, es va recuperar la biografia espiritual d'Àngela de Foligno, com un model de santedat renovador i adequat als nous temps i circumstàncies.

LA DONA EN LES BIOGRAFIES MASCULINES

En l'esmentada "Crònica" de fra Marcos de Lisboa no hi falten algunes biografies d'homes devots que igualment formaren part del terç orde franciscà. Tanmateix són més escassos i amb un tractament biogràfic més reduït i simplificat.

1996, pp. 21-42. LEONARDI, CLAUDIO: *Angela da Foligno e il ricordo di Francesco d'Assisi nella mistica femminile*, p. 2.

42. DALARUN, JACQUES: *Angèle de Foligno a-t-elle existé?*, pp. 98-99.

43. No es pot oblidar l'estreta relació d'Ubertino amb la beata Àngela, de la qual en parla al seu *Arbor vitae crucifixae Iesu*. Vid. DAMIATA, MARINO: *Pietà e storia nell'Arbor Vitae di Ubertino da Casale*, "Studi Francescani", 85 (1988), pp. 13-14, 27-28 i 50-56.

44. LEONARDI, CLAUDIO: *Angela da Foligno. Un profilo*, dins "Angela da Foligno tra '200 e '300. Studi", da SISMELE - Edizioni del Galluzzo, Firenze, (s.d.), p. 1. Leonardi la considera sense reticències «la più grande mistica italiana, come Caterina da Siena è la più grande profetessa». Del mateix autor, *Portrait d'une mystique italienne du XIII siècle: Angèle de Foligno*, dins "La femme au Moyen Age", curato da M. Rouche et Heuclin, Mauberge, 1990, pp. 69-73.

D'aquests personatges masculins en caldria destacar la comuna presència de les dones en el seu procés de santificació o d'aproximació a l'espiritualitat franciscana sota la forma del moviment terciari. La dona pot induir a aquest camí, com fou el cas ja comentat de la beata Delfina de Provença, esposa de sant Elzear de París; també a vegades l'esposa pot ser un entrebanc, com en l'exemple de Luchese de Poggibonsi (+1250), a qui la seva esposa Bona li retreia constantment el que considerava un abús: el poc control i l'excessiva generositat de les seves almoines i caritats, sense mirar prim i en detriment de l'economia familiar.⁴⁵ També la dona, com a mare, es present en tant que educadora i figura exemplar. La dona també és la persona escollida per manifestar la santedat, com en el cas de Roberto de Malatesta, que curà una dona, Maria de Arimino,⁴⁶ de la que en destaca dues grans virtuts: la constant paciència en els dolors i turments corporals, i «la gran lumbré y inteligencia de su espíritu»; la dona que acompanya i orna la vida del sant, doncs, també apareix acompanyant-lo en la manifestació de les virtuts cristianes que es poden posar com a models de resignació, paciència i conformitat.

En un cas la figura del terciari masculí apareix acompanyada de la dona pecadora, la que malda per fer caure en pecat el servent de Déu. Aquest és el cas d'Iu de Bretanya (+1303), el famós jurista vinculat també al moviment terciari franciscà; en presentar el model de castedat masculina, aquest model es reforça amb la presència constant de la temptació representada per la dona.⁴⁷

CLOENDA

En aquestes biografies, Marcos de Lisboa posa èmfasis en el model de santedat que vol impulsar a través d'una tipologia d'exemples renovats, la pecadora Magdalena ara està representada per Margarida da Cortona, el matrimoni cast sim-

45. *Tercera parte de las Crónicas de la orden de los frayles menores...* (Salamanca 1622), Libro III, cap. III: «y esto con tanta solitud y largueza, que muchas vezes se olvidava de si mesmo, y de las necessidades de su familia. Por cierto espacio de tiempo, su muger Bona, le fue contraria a este siervo de Dios nuestro Señor en las limosnas que hazía, pareciendole a ella, con poca fe, que le havia de faltar lo necesario para si y a su casa, por las muchas limosnas que su marido hazía».

46. *Ibid.*, Libro III, cap. XXXII. Aquesta dona, en la qual es manifesta la força espiritual i la capacitat intercessora del sant, diu que estava «toda cubierta de horribles llagas, de las quales continuamente salian podrición y hedor intolerable, y de tal manera estaba tullida que no se podia menear en el lecho».

47. *Ibid.*, Libro III, cap. VI. Tot i que era penitent, «el demonio teniendo embidia lo persiguió mucho. Primeramente con la presencia de una muger moça, que se aficiono a el, y morava junto de aquel Monaterio. Mas vencida esta primera batalla, el demonio por si mesmo lo persiguió con fantasias y importunas ymaginaciones, de día y de noche, y apareciendole también en figura de aquella muger, lo perseguia, mas con el ayuda de Dios nuestro Señor de todo alcanço victoria».

bolitzat per Delfina de Provença, la vídua Michelina da Pesaro, la dona enganyada com Isabel de Portugal, etc. Un aspecte reiteratiu en totes aquestes vides és la insistència en el despreniment dels béns temporals i la pràctica de la pobresa més absoluta, seguint l'exemple del fundador sant Francesc, i les virtuts de la paciència, la mortificació, la oració constant, i les sacres visions amb què algunes són premiades, així com l'abundor de miracles amb què s'exposa i orna la seva vida mortal, fins i tot amb la conservació del cos molt temps després de la mort.

La majoria de les biografies són del segle XIII o primera meitat del XIV, quan la influència dels franciscans és més forta i quan el Terç Orde agafa l'auge i s'organitza de manera definitiva. Són models un tant anacrònics en alguns casos, en tant que des de darreries del XV ja hi ha una proposta de model de santedat per als laics més propera a la contemplació, tanmateix una bona part de la sensibilitat laica s'aferjava a l'ascesi, encara al pelegrinatge i, sobretot, a les obres de misericòrdia.⁴⁸ Per a l'autor, els detalls cronològics són poc importants, l'única data que es sol esmentar és l'any de la mort o l'edat de casament o viduitat de cada una de les beates o santes; tot i que no són figures etèries, hom pretén mostrar models de conductes en què s'hi poguessin emmirallar laics i laiques, més que no pas presentar dones d'un temps i d'un indret, tot i que temps i espai sempre acompanyen i expliquen d'alguna forma o altra, les virtuts de la figura femenina.

Tanmateix l'obra fou una proposta encertada i el seu èxit editorial indubtable i durador,⁴⁹ com ho prova l'edició de Gregori Mayans y Siscar el 1788, amb pròleg en forma d'introducció d'aquest alt representant de la Il·lustració hispànica,⁵⁰ i no cal dir a Portugal, com també a Itàlia, d'on són la immensa majoria dels models proposats, i els marcs cortesans o urbans de les diverses figures femenines.

En definitiva, el recull de biografies portat a terme per fra Marcos de Lisboa va tenir tan èxit perquè va presentar en una publicació única tota una relació de narracions i de llegendes biogràfiques que són representatives del model de santedat impulsat pels franciscans per tal que servís de guia per a la formació i adoctrinament de les comunitats urbanes a les quals els framenors servien, i de les que els sants i santes que hi figuren es consideren representants d'aquesta identitat laica que volgueren estendre a tota la cristianitat.

48. VAUCHEZ, ANDRÉ: *La sainteté en Occident aux derniers siècles du Moyen Age. D'après les procès de canonisation et les documents hagiographiques*, p. 255.

49. SANZ HERMIDA, JACOBO: *La continuación de las "Crónicas" franciscanas de Marcos de Lisboa: fray Antonio Daza y la "Quarta parte de la Chronica General (Valladolid, 1611)"*, a "Quando os frades faziam história. Da Marcos de Lisboa a Simão de Vasconcellos", Centro Interuniversitário de História da Espiritualidade, Porto, 2001, pp. 83-92.

50. DOS SANTOS, ZULMIRA C.: *Mayans y Siscar editor de Frei Marcos: A introdução às "Crónicas da Ordem dos Frades Menores" (1788)*, a "Frei Marcos de Lisboa: Cronista Franciscano e Bispo do Porto" [Anexos XII, Revista 'Linguas e Literaturas'], Porto, 2002, pp. 149-160.